

Islamic Philosophical Foundations of Curriculum Development in Secondary Education

Hassan Maleki

Professor of Curriculum Development, Faculty of Psychology and Educational Sciences, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.

Vahid Pouresfahani *

Ph.D. Student in Curriculum Development, Faculty of Psychology and Educational Sciences, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.

Abstract

The present study explored the Islamic philosophical foundations of curriculum planning at the secondary education level. This research was conducted using a systematic review approach, employing the PRISMA strategy. The statistical population included 58 published articles between 2005 and 2025 from which 21 relevant articles were selected after screening. The validity of the findings was assessed based on acceptability, reliability, and confirmability criteria. Data were analyzed using the NCT (Notice, Collect, Think) method, which involves three stages: attention, collection, and reflective examination. The results indicated that the Islamic philosophical foundations influencing curriculum planning include: Tawhid (Divine Unity), human dignity and innate nature, the Hereafter and purposefulness of life, social orientation, integration of scientific, ethical, and cultural dimensions, moral and spiritual growth, educational justice, spiritual needs orientation, and integration of rationality and spirituality. The findings suggest that designing secondary-level curricula should be based on indigenous and Islamic models while meaningfully bridging traditional values with contemporary needs. Such an approach facilitates the development of a balanced, ethically oriented generation with a stable cultural identity and, both theoretically and practically, contributes to enhancing curriculum quality and addressing the cultural and educational challenges of society.

Keywords: Islamic philosophical foundations, Curriculum development, Secondary education

* Corresponding Author: vahid_pouresfahani@atu.ac.ir

How to Cite: Maliki, H., & Pourasfahani, V. (2025). Islamic Philosophical Foundations of Curriculum development in Secondary Education, *Qualitative Research in Curriculum*, 6(19), 71-97. <https://doi.org/10.22054/qric.2025.87350.422>

© 2016 by Allameh Tabataba'i University Press
Publisher: Allameh Tabataba'i University Press

مبانی فلسفی اسلامی برنامه‌ریزی درسی در دوره متوسطه

حسن ملکي

استاد برنامه‌ریزی درسی، گروه مطالعات برنامه درسی، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

وحید پوراصفاهانی*

دانشجوی دکتری رشته برنامه‌ریزی درسی، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

چکیده

پژوهش حاضر، به کاوش مبانی فلسفی اسلامی برنامه‌ریزی درسی در دوره متوسطه پرداخت. این مطالعه به روش مرور نظام‌مند با استفاده از راهبرد پریزما انجام شد. جامعه آماری شامل ۵۸ مقاله منتشر شده بین سال‌های ۲۰۰۵ تا ۲۰۲۵ میلادی (۱۳۸۴ تا ۱۴۰۴ شمسی) بود که پس از غربال‌گری، در نهایت ۲۱ مقاله مرتبط به عنوان نمونه انتخاب شدند. اعتبار یافته‌ها با معیارهای مقبولیت، قابلیت اطمینان و تأییدپذیری سنجیده شد. تجزیه و تحلیل داده‌ها با روش تحلیل NCT شامل سه مرحله توجه، گردآوری و تفکر بررسی شد. یافته‌ها نشان دادند که مبانی فلسفی اسلامی مؤثر در برنامه‌ریزی درسی شامل توحید، کرامت انسانی و فطرت الهی، معاد و هدف‌مندی حیات، اجتماع‌محوری، تلفیق ابعاد علمی، اخلاقی و فرهنگی، رشد اخلاقی و معنویت، عدالت آموزشی، نیازمحوری معنوی و تلفیق عقلانیت و معنویت هستند. نتایج پژوهش حاضر نشان داد طراحی برنامه درسی در دوره متوسطه شایسته است بر پایه الگوهای بومی و اسلامی انجام شود و هم‌زمان بتواند میان ارزش‌های سنتی و نیازهای معاصر پیوندی معنادار برقرار کند. چنین رویکردی زمینه‌ساز تربیت نسلی متعادل، اخلاق‌محور و دارای هویت فرهنگی پایدار بوده و از نظر نظری و کاربردی، به ارتقای کیفیت برنامه‌های درسی و پاسخ‌گویی به چالش‌های فرهنگی و تربیتی جامعه کمک می‌کند.

کلیدواژه‌ها: مبانی فلسفی اسلامی، برنامه‌ریزی درسی، دوره متوسطه

مقدمه

تعلیم و تربیت یکی از ارکان بنیادین توسعه انسانی و اجتماعی در هر کشور محسوب می‌شود. این نقش فراتر از انتقال صرف دانش است و شامل پرورش توانایی‌های شناختی، اخلاقی، عاطفی و اجتماعی افراد می‌شود که در نهایت به پایداری و تعالی جوامع منجر می‌شود (UNESCO, 2015). در این میان، برنامه‌ریزی درسی یکی از مؤلفه‌های بنیادین نظام آموزشی است که نقش کلیدی در جهت‌دهی به فرایند تعلیم و تربیت ایفا می‌کند. برنامه‌ریزی درسی به عنوان قلب نظام آموزشی شناخته می‌شود (Tyler, 1949). (1976) زایس برنامه‌ریزی درسی را فرایندی نظام‌مند و هدف‌مند می‌داند که طی آن، تصمیم‌های مربوط به هدف‌های آموزشی، محتوا، روش‌ها و ارزشیابی گرفته می‌شود. از نظر اورنشتاین و هانکینز^۱ به نقل از خلیلی شورینی (۱۳۹۸)؛ برنامه‌ریزی درسی چارچوبی پویا و تعاملی است که باید به‌طور مستمر اصلاح و به‌روزرسانی شود تا بتواند پاسخگوی تحولات روز جهان و نیازهای متنوع دانش‌آموزان باشد. این فرایند، هم در سطح نظری و هم در سطح عملی، تحت تأثیر عوامل گوناگونی چون روان‌شناسی یادگیری، جامعه‌شناسی آموزش و به‌ویژه فلسفه تربیت قرار دارد (Posner, 2004).

در این بین، فلسفه تعلیم و تربیت با تبیین چیستی، چرایی و چگونگی آموزش، نقش زیربنایی در هدایت تصمیمات برنامه‌ریزی درسی دارد. مبانی فلسفی برنامه‌ریزی درسی، نقش اصلی را در شکل‌دهی به برنامه‌ریزی درسی ایفا می‌کنند (Memon et al., 2021). از منظر مبانی فلسفی برنامه‌ریزی درسی، برنامه‌ریزی درسی نه تنها در پی پاسخگویی به نیازهای آموزشی است، بلکه بر بنیاد اندیشه‌هایی استوار است که مبانی انسان‌شناسی هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و ارزش‌شناختی تعلیم و تربیت را تبیین می‌کنند (ملکی، ۱۴۰۰). نادیده گرفتن مبانی فلسفی برنامه‌ریزی درسی، موجب گسست میان تعلیم و تربیت با هویت فرهنگی و معنوی جامعه خواهد شد (Embong et al., 2015). این مبانی به پرسش‌هایی بنیادین نظیر چه چیزی باید آموخته شود؟ چرا؟ چگونه؟ و برای چه کسی؟ پاسخ می‌دهند (نلر، ۱۴۰۰). در این چارچوب، مبانی فلسفی نه تنها جهت حرکت برنامه درسی را تعیین می‌کنند، بلکه در شناسایی و اولویت‌بندی هدف‌ها، گزینش محتوای تربیتی، تبیین نقش معلم و دانش‌آموز و حتی روش‌های ارزشیابی نیز نقشی اساسی دارند (ملکی، ۱۳۹۹).

در زمینه مبانی فلسفی دیدگاه‌های مختلفی مطرح شده‌اند که مهم‌ترین آن‌ها رئالیسم، ایدئالیسم و پراگماتیسم هستند که هر یک با بنیان‌های خاص خود، موجب پیدایش رویکردهای متفاوتی در هدف‌ها، محتوا، روش‌ها و ارزشیابی در برنامه‌های درسی شده‌اند (رهنمایی، ۱۳۹۰). ایدئالیسم، با تمرکز بر ارزش‌ها، اصول اخلاقی و مفاهیم انتزاعی، بر رشد فکری و معنوی دانش‌آموزان تأکید دارد و در نتیجه بر مبنای آن، محتوای درسی شامل آثار فلسفی، ادبی و تربیتی می‌شود. رئالیسم بر ضرورت انتقال دانش عینی و واقعیت‌های قابل مشاهده تأکید می‌کند و به همین دلیل برنامه‌های درسی مبتنی بر این فلسفه معمولاً بر علوم تجربی و آموزش حقایق استوارند. پراگماتیسم، با تأکید بر تجربه، کاربردی بودن و حل مسئله، برنامه‌های درسی را به سوی یادگیری فعال و مهارت‌های زندگی هدایت می‌کند (گوتک^۱، به نقل از پاک سرشت، ۱۳۹۸).

در مقایسه با مکاتب فلسفی غربی همچون ایدئالیسم، پراگماتیسم و اگزیستانسیالیسم، که هر یک در تبیین غایت تربیت و روش‌های آموزش و یادگیری، بر رویکردهای انسان‌محور، تجربه‌گرا یا معناگرایانه تکیه می‌کنند، مبانی فلسفی اسلامی مبتنی بر وحی، عقل و فطرت، تصویری الهیاتی، جامع و غایت‌مدار از انسان و تربیت عرضه می‌دارند (ملکی، ۱۳۹۹). آنچه مبانی فلسفی مبتنی بر آموزه‌های توحیدی را از سایر دستگاه‌های فلسفی متمایز می‌کند، تأکید آن بر فطرت الهی انسان به مثابه نهاد مشترک، تغییرناپذیر و درعین حال قابل فعلیت در همه انسان‌هاست (مطهری، ۱۳۹۵). در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (۱۳۹۰)، هدف نهایی تربیت «تحقق مراتب حیات طیب» عنوان شده است. یعنی انسان مطلوب، انسانی است که در مسیر عبودیت و قرب الهی، همه استعدادهای فطری خود را در جهت الهی به فعلیت برساند. از این منظر، برنامه درسی نه ابزار انتقال اطلاعات، بلکه بستر تحقق تربیت توحیدی تلقی می‌شود که وظیفه آن نه تنها انتقال دانش، بلکه هدایت دانش‌آموزان در مسیر شناخت خود، هستی و خالق خویش است (رهنمایی، ۱۳۹۰ و مطهری، ۱۳۹۳). به طوری که توجه به مبانی فلسفی اسلامی، در برنامه‌ریزی درسی دوره‌های مختلف تحصیلی نظام آموزشی کشورمان، امری غیرقابل انکار است.

در نظام آموزشی جمهوری اسلامی ایران، درک و تبیین مبانی فلسفی اسلامی، یکی از پیش‌نیازهای اساسی طراحی و تدوین برنامه‌های درسی است. تحلیل مبانی فلسفی مؤلفه‌های

برنامه درسی معنوی در دوره متوسطه، زمینه‌ساز طراحی برنامه‌هایی است که بتوانند رشد معنوی دانش‌آموزان را در سطوح مختلف تحصیلی تضمین کنند (ادیب‌منش، ۱۳۹۹). این مبانی، ریشه در نگرش توحیدی به هستی، انسان و تعلیم و تربیت دارند و بر ارزش‌هایی چون کرامت انسان، تعادل بین دنیا و آخرت، عقلانیت و فطرت تأکید می‌ورزند (ملکی، ۱۳۹۹ و شریعتمداری، ۱۳۸۸). مبانی فلسفی اسلامی با تکیه بر مفاهیمی همچون فطرت، توحید، انسان‌شناسی الهی، معادباوری و اخلاق الهی، هدف‌های تربیتی را نه فقط در جهت پرورش مهارت، بلکه در راستای کمال انسانی و قرب الهی قرار می‌دهد، به‌طوری که برنامه درسی بدون این مبانی، دچار پراکندگی، سطحی‌نگری و انفعال در برابر الگوهای غربی می‌شود (غفاری و رجائی، ۱۳۹۴).

دوره متوسطه به عنوان مرحله‌ای حساس و بنیادین در آموزش عمومی، جایگاهی ویژه در شکل‌گیری شخصیت، نگرش‌ها و توانایی‌های شناختی و اجتماعی دانش‌آموزان دارد. در این دوره، نوجوانان وارد مرحله‌ای از رشد می‌شوند که تفکر انتزاعی، حل مسئله و خودتنظیمی در یادگیری رشد چشم‌گیری دارد (Schunk et al., 2016). دانش‌آموزان در این دوره، در مرحله‌ای از رشد شناختی، هیجانی و اجتماعی قرار دارند که نیازمند هدایت فلسفی دقیق در تدوین برنامه‌های درسی هستند (مارزانو^۱، ۲۰۰۳). از نظر شعاری‌نژاد (۱۳۹۲)، درک و پاسخگویی به نیازهای روان‌شناختی دانش‌آموزان در دوره متوسطه، برای تحقق هدف‌های تربیتی و آموزشی ضروری است. دوره نوجوانی یکی از بحرانی‌ترین و در عین حال فرصت‌سازترین مراحل رشد است که معلمان این دوره باید به تفاوت‌های فردی، نیازهای عاطفی و تحولی نوجوانان توجه جدی داشته باشند (کدیور، ۱۳۹۶). در چنین مرحله‌ای، نه تنها نقش برنامه درسی فراتر از آموزش دانش موضوعی است، بلکه برنامه درسی مورد انتظار، می‌تواند به تربیت شهروندانی متفکر، اخلاق‌مدار و خلاق کمک کند (صافی، ۱۳۹۸).

چنانچه برنامه‌ریزی درسی در دوره متوسطه، فاقد پشتوانه فلسفه اسلامی باشد، نه تنها در پاسخ به تحولات رشدی نوجوانان ناتوان خواهد بود، بلکه ممکن است به نوعی از تربیت منقطع از هویت، معنویت و اخلاق اسلامی منجر شود که با غایت تعلیم و تربیت اسلامی، یعنی رشد متوازن و تقرب الهی هماهنگ نیست (داوری و کارآمد، ۱۳۹۶ و لطیفی، ۱۳۹۱).

در فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، آموزش همواره در پیوند با تربیت و در چارچوبی غایت‌مدار تعریف می‌شود که هدف نهایی آن، رشد متوازن انسان در ابعاد جسمی، روانی، عقلانی و معنوی، و در نهایت، رسیدن به قرب الهی است (علم الهدی، ۱۳۹۹). توجه به مبانی فلسفی اسلامی، زمینه‌ساز شکل‌گیری برنامه‌های درسی خواهد بود که با ساختار فطری انسان هماهنگ و با هدف‌های متعالی تربیت اسلامی هم‌سو تر هستند.

مرور پیشینه‌های پژوهش موضوع حاضر نشان می‌دهد که

صاحب‌نظرانی مانند Arfanm, Sutiye (2024) و Namakule (2024)، Padil (2021)، Siraj (2020)، Akhyak (2014) و Salleh (2013) به مفهوم و اهمیت مبانی فلسفی اسلامی پرداخته‌اند. همچنین Armia (2023)، Hamdi (2023)، Nurdiyanti et al. (2022)، عیلامی رودمعجنی و همکاران (۱۴۰۲)، Ramda و Ayiroor, Souad (2020) و Yasin و Jani (2013) به مفهوم فلسفه اسلامی در آموزش و برنامه درسی اشاره کرده‌اند. در ادامه، Zaman (2021)، هادوی‌نیا و همکاران (۱۴۰۰)، Arjmand (2017)، Zaman و Memon (2016)، ماشینچی و همکاران (۱۳۹۸) و Barni و Mahdany (2017) تحلیل‌های تاریخی از مبانی فلسفی اسلامی را ارائه داده‌اند. همچنین Vahdati Daneshmand و Iravani, Akri (2023)، Al Mubarak et al. (2025) و تیمورپور و همکاران (۱۳۹۴) و Hassan et al. (2010) به نقش فلسفه اسلامی در آموزش و تربیت پرداخته‌اند. در حوزه نقش فلسفه اسلامی در دوره متوسطه، Nursyahid و Mulyanti (2024)، Pauz (2024)، Saepudin (2024)، Aimah و Salmon et al. (2024) مطالعاتی انجام داده‌اند. Alhashmi و Memon et al. (2021) نیز برنامه درسی اسلامی در دوره‌های ابتدایی و متوسطه را مورد بررسی قرار داده‌اند. افزون بر این، Suparjo et al. (2021)، Sharifat et al. (2025)، Hasriadi et al. (2023)، Embong et al. (2015) dan Masriya et al. (2023) به توسعه و طراحی برنامه درسی اسلامی پرداخته‌اند. در نهایت، Salmon et al. (2024)، Huwaida (2023) و حکیم‌زاده (۱۳۸۷) به تجربه‌های تطبیقی مبانی فلسفی اسلامی تعلیم و تربیت در کشورهای اسلامی اشاره کرده‌اند.

با وجود این تلاش‌ها، به نظر می‌رسد که تاکنون مرور نظام‌مندی که به‌طور جامع و تحلیلی مبانی فلسفه اسلامی در برنامه‌ریزی درسی دوره متوسطه را بررسی کرده باشد، انجام نشده

است. اهمیت این موضوع از آن جهت است که برنامه‌ریزی درسی در دوره حساس و سرنوشت‌ساز متوسطه، می‌تواند نقشی بنیادین در شکل‌دهی نگرش‌ها، ارزش‌ها مهارت‌های دانش‌آموزان داشته باشد و این امر می‌تواند در بستر یک مبانی فلسفی مستحکم و متناسب با فرهنگ و هویت اسلامی امکان‌پذیر باشد. بنابراین پژوهش حاضر با بهره‌گیری از روش مرور نظام‌مند، در پی شناسایی مبانی فلسفی اسلامی مؤثر در برنامه‌ریزی درسی در دوره متوسطه است. این پژوهش در پی پاسخ به پرسش اصلی زیر است:

مبانی فلسفی اسلامی مؤثر در برنامه‌ریزی درسی در دوره متوسطه چیست؟

روش

مرور نظام‌مند^۱ یکی از روش‌های پژوهش کیفی است که با هدف گردآوری، طبقه‌بندی، ارزیابی و تحلیل نظام‌مند و جامع مطالعات و منابع علمی مرتبط با موضوع پژوهش انجام می‌شود (Petticrew et al., 2006) و (Veginadu et al., 2022). با توجه به گستردگی و تنوع دیدگاه‌ها در فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی و اهمیت تدوین برنامه درسی مبتنی بر این مبانی، به نظر مرور نظام‌مند بهترین روش برای دستیابی به یک جمع‌بندی علمی، دقیق و جامع از وضعیت موجود پژوهش‌ها است. این روش امکان می‌دهد تا نقاط قوت، ضعف، خلأهای پژوهشی و جهت‌های آینده مطالعات شناسایی شود و بر اساس آن، برنامه‌ریزی درسی منطبق با فلسفه اسلامی بهبود یابد.

به‌همین منظور در این پژوهش، ابتدا پرسش پژوهشی مشخص شد و سپس با تعیین معیارهای ورود و خروج منابع، جستجو در پایگاه‌های داده معتبر داخلی و بین‌المللی مانند ایران داک، نورمگز، سیویلیکا و پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی به‌همراه Google Scholar، Scopus، ERIC^۲ و Web of Science انجام گرفت. ضمن این‌که در تحلیل مبانی نظری، آیات قرآن کریم به‌صورت مستقیم مورد بررسی قرار گرفت تا مبانی فلسفی تربیت اسلامی از منبع اصلی استخراج شود.

معیارهای انتخاب شامل مقالاتی بود که به‌صورت مستقیم به مبانی فلسفی اسلامی، تعلیم و تربیت اسلامی، برنامه‌ریزی درسی و دوره متوسطه پرداخته‌اند. مطالب گردآوری‌شده براساس موضوع، مؤلفه‌های فلسفی (هستی‌شناسی، انسان‌شناسی، معرفت‌شناسی،

1. Systematic review

2. Education Resources Information Center

ارزش‌شناسی) تحلیل و طبقه‌بندی شدند. سپس با رویکرد تحلیلی و توصیفی، داده‌ها بررسی و مبانی فلسفی اسلامی برجسته و تأثیرگذار در برنامه‌ریزی درسی دوره متوسطه استخراج شد.

در پژوهش حاضر که با هدف شناسایی و تحلیل مبانی فلسفی اسلامی مؤثر بر برنامه‌ریزی درسی دوره متوسطه انجام شده، از راهبرد پریزما^۱، برای اجرای یک پژوهش مرور نظام‌مند به‌منظور هدایت مراحل جستجو، انتخاب، غربال‌گری و تحلیل منابع استفاده شد. نمودار جریان پریزما پژوهش، شامل چهار مرحله اصلی زیر است:

۱- شناسایی^۲: در این مرحله، جستجوی جامع در پایگاه‌های داده داخلی و بین‌المللی انجام شد. از ترکیبی از کلیدواژه‌های مرتبط با مبانی فلسفی اسلامی، برنامه‌ریزی درسی و تعلیم و تربیت اسلامی استفاده شد.

۲- غربال‌گری^۳: در این مرحله، با بررسی عنوان و چکیده منابع، مقالات تکراری، منابع فاقد ارتباط موضوعی یا بدون پشتوانه علمی حذف شدند.

۳- مشمول^۴: متون کامل منابع باقی‌مانده به‌دقت مطالعه شدند و معیارهای ورود و خروج بر آن‌ها اعمال شد. در این مرحله، منابعی که به‌طور مستقیم به تحلیل مبانی فلسفی اسلامی در پیوند با برنامه‌ریزی درسی اشاره داشتند، انتخاب شدند و سایر منابع حذف شدند.

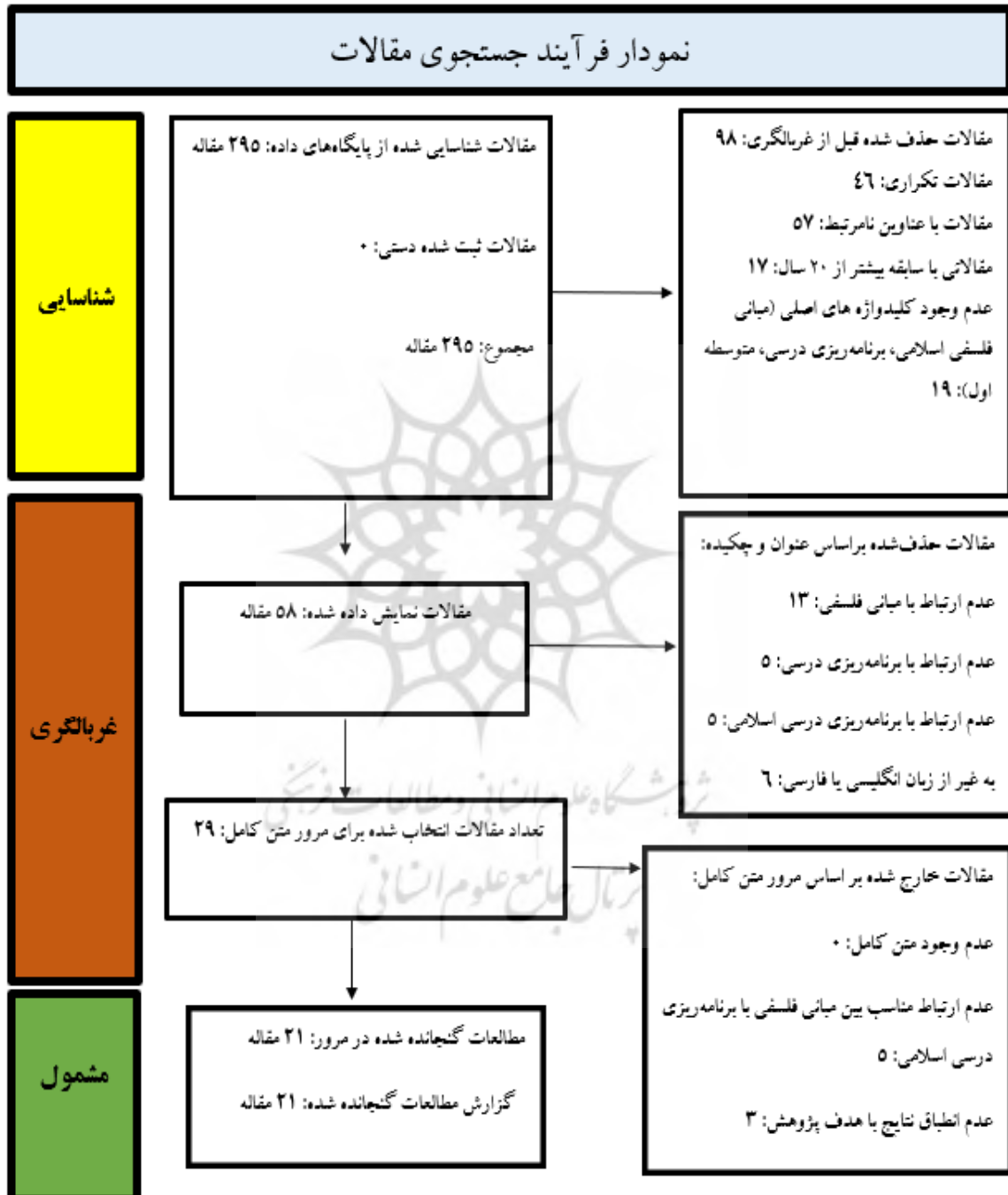
۴- درج نهایی^۵: این منابع برای تحلیل محتوایی و استخراج مبانی نظری و فلسفی مرتبط مورد استفاده قرار گرفتند.

فرایند روش پریزما برای جستجوی مقالات در شکل شماره ۱ مشخص شده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

-
1. Prisma
 2. Identification
 3. Screening
 4. Inclusion
 5. Final insert

شکل ۱. فرایند روش PRISMA برای جستجوی مقالات

مقالات نهایی ورودی به پژوهش در جدول‌های شماره ۱، ۲ و ۳ مشخص شده است.

جدول ۱. مقالات نهایی ورودی به پژوهش (بخش اول)

شماره	سال	نام نویسندگان	هدف
۱	۲۰۲۴	سالمون و همکاران	توسعه برنامه درسی اسلامی تلفیقی در مدارس شبانه‌روزی متوسطه
۲	۲۰۲۴	نورسیاهید و مولیانی	بررسی برنامه درسی آموزش اسلامی در مدارس متوسطه
۳	۲۰۲۴	ساپودین	ارزیابی تأثیر برنامه درسی تلفیقی اسلامی بر رشد اخلاقی و معنوی در مدارس متوسطه
۴	۲۰۲۳	حمادی	مفهوم برنامه درسی مبتنی بر توحید از دیدگاه فلسفه آموزش اسلامی
۵	۲۰۲۳	تنگکو آرمیا	بررسی مبانی فلسفی برنامه درسی آموزش اسلامی سال ۲۰۱۳ در اندونزی
۶	۱۴۰۱	ملکی	جستاری نظرورژانه پیرامون اسلامی‌سازی برنامه درسی
۷	۲۰۲۱	ممون و همکاران	تجدید برنامه درسی آموزش اسلامی در مدارس ابتدایی و متوسطه

جدول ۲. مقالات نهایی ورودی به پژوهش (بخش دوم)

شماره	سال	نام نویسندگان	هدف
۸	۱۴۰۰	فرخی نژاد	بررسی مؤلفه‌های برنامه درسی با رویکرد اسلامی
۹	۲۰۱۹	آیروور	تبیین فلسفه آموزش اسلامی و ابعاد مختلف آن در برنامه درسی
۱۰	۱۳۹۹	ادیب منش	تحلیل مبانی فلسفی مؤلفه‌های برنامه درسی معنوی در دوره ابتدایی و متوسطه
۱۱	۱۳۹۸	عباسپور و همکاران	طراحی و اعتبارسنجی الگوی برنامه درسی تربیت اخلاقی دوره متوسطه اول با تأکید بر سند تحول بنیادین آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران
۱۲	۱۳۹۶	وفائی و همکاران	بررسی جایگاه عناصر برنامه درسی در دیدگاه پست مدرن و نقد آن از دیدگاه مبانی تعلیم و تربیت اسلامی
۱۳	۱۳۹۶	خندقی و مهدوی خواه	به‌سوی انبساط مفهومی از برنامه درسی اسلامی
۱۴	۲۰۱۶	اله‌اشمی	نظریه‌ای در باب تربیت اسلامی برای سطوح ابتدایی و متوسطه: پیامدهایی برای تدوین برنامه درسی

جدول ۳. مقالات نهایی ورودی به پژوهش (بخش سوم)

شماره	سال	نام نویسندگان	هدف
۱۵	۱۴۰۰	مرادی پور	تأثیر فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی در برنامه درسی
۱۶	۲۰۱۹	عبدالحسینی و همکاران	طراحی الگوی برنامه درسی تربیت دینی و اخلاقی برای دانش‌آموزان دوره اول متوسطه بر اساس رویکرد ترکیبی عقل و ایمان از منظر قرآن کریم
۱۷	۱۳۹۹	میکائیلو	طراحی الگوی مطلوب برنامه درسی تربیت اسلامی در دوره متوسطه
۱۸	۱۳۹۸	کشاوری و اسدی	بازنمایی: بررسی جایگاه تربیتی عواطف در آموزه‌های دینی اسلام با تأکید بر سیره پیامبر (ص) و دلالت‌های آن در عرصه عناصر برنامه درسی (اهداف و روش‌های یاددهی و یادگیری)
۱۹	۱۳۹۶	صادق‌زاده قمصری	بررسی و نقد فلسفی برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران براساس فلسفه تربیت اسلامی و دلالت‌های آن
۲۰	۱۳۹۶	حکیم‌زاده	بررسی مبانی فلسفی برنامه آموزش جهانی و مقایسه با نظام جمهوری اسلامی ایران
۲۱	۲۰۱۶	ملکی	دیدگاه برنامه درسی فطری- معنوی مبتنی بر فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی

به‌منظور سنجش روایی مقالات وارد شده به این مرور نظام‌مند، از نظرات سه نفر از متخصصان حوزه برنامه‌ریزی درسی و فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی استفاده شد. کلیه متخصصان، تطابق محتوای مقالات انتخاب‌شده با هدف‌ها و پرسش پژوهش حاضر را تأیید کردند. همچنین جهت سنجش اعتبار یافته‌ها، از سه معیار مقبولیت^۱، قابلیت اطمینان^۲ و تأییدپذیری^۳ بهره گرفته شد. در راستای تأمین مقبولیت، تمامی مقالات پس از غربال نهایی، به‌صورت کامل مطالعه شده و داده‌های مرتبط با مؤلفه‌های مبانی فلسفی اسلامی استخراج گردید تا از هرگونه سوگیری احتمالی جلوگیری شود. برای افزایش قابلیت اطمینان، محقق با دقت بالا فرایند انتخاب و تحلیل مقالات را دنبال نمود و در یک بازه زمانی، از مرور هم‌زمان چند مقاله اجتناب شد. همچنین برای سنجش تأییدپذیری، گزارش نهایی یافته‌ها در اختیار سه نفر از استادان صاحب‌نظر در حوزه برنامه‌ریزی درسی و فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی قرار گرفت و صحت و انسجام داده‌ها را در پاسخ به سؤال اصلی پژوهش، تأیید شد.

1. Credibility
2. Dependability
3. Confirmability

همچنین، به‌منظور تجزیه و تحلیل داده‌های استخراج‌شده از مقالات، از روش NCT استفاده شد؛ روشی کیفی که توسط Friese (2012) معرفی شده است. این روش شامل سه مرحله اصلی است: توجه^۱، گردآوری^۲ و تفکر^۳. در مرحله توجه با مطالعه دقیق مقالات منتخب، داده‌ها و مفاهیم کلیدی مرتبط با پرسش پژوهش شناسایی و نشانه‌گذاری شدند. در مرحله بعد گردآوری، داده‌های مرتبط با مؤلفه‌های مبانی فلسفی، برنامه‌ریزی درسی و اسلامی، از مقالات استخراج و در قالب کدهای اولیه طبقه‌بندی شدند و در نهایت در آخرین مرحله یعنی تفکر، داده‌های گردآوری‌شده تحلیل و تفسیر شدند و با توجه به چارچوب نظری پژوهش، دسته‌بندی نهایی مفاهیم و تبیین یافته‌ها صورت گرفت.

یافته‌ها

پرسش اصلی این پژوهش به کاوش مؤلفه‌ها و مبانی فلسفی اسلامی مؤثر در برنامه‌ریزی درسی در دوره متوسطه می‌پردازد. تحلیل پژوهش‌های انجام‌شده در این حوزه نشان می‌دهد که مبانی فلسفی اسلامی مؤثر بر برنامه‌ریزی درسی در دوره متوسطه شامل چند محور کلیدی‌اند: توحید (Armia, 2023؛ حمدی، ۲۰۲۳؛ حکیم‌زاده، ۱۳۸۷؛ ملکی، ۱۳۸۵)؛ کرامت انسان و فطرت الهی (ملکی، ۱۴۰۱؛ آبروور، ۲۰۱۹؛ وفائی و همکاران، ۱۳۹۶؛ مرادی‌پور، ۱۳۹۵؛ کشاورز و اسدی، ۱۳۹۳؛ صادق‌زاده قمصری، ۱۳۸۹)؛ معاد و هدف‌مندی حیات (ادیب‌منش، ۱۳۹۹؛ عباسپور و همکاران، ۱۳۹۸؛ Alhashmi, 2016؛ عبدالحسینی و همکاران، ۱۳۹۴؛ کشاورز و اسدی، ۱۳۹۳)؛ اجتماع‌محوری و مسئولیت‌پذیری اجتماعی (Saepudin, 2024؛ Salmon et al, 2024؛ فرخی‌نژاد، ۱۴۰۰؛ میکائیلو، ۱۳۹۴)؛ تلفیق بین ابعاد علمی، اخلاقی و فرهنگی (Saepudin, 2024؛ Salmon et al, 2024؛ حمدی، ۲۰۲۳؛ Nursyahid و Mulyanti, 2024؛ ادیب‌منش، ۱۳۹۹؛ ملکی، ۱۴۰۱؛ خندقی و مهدوی‌خواه، ۱۳۹۶)؛ رشد اخلاقی و معنویت (Saepudin, 2024؛ حمدی، ۲۰۲۳؛ Alhashmi, 2016)؛ عدالت تربیتی و محتوایی (فرخی‌نژاد، ۱۴۰۰؛ Memon et al, 2021 و صادق‌زاده قمصری، ۱۳۸۹)؛ نیازمحوری معنوی و توجه به ساحت درونی انسان (Nursyahid و Mulyanti, 2024؛ ادیب‌منش، ۱۳۹۹ و وفائی و همکاران، ۱۳۹۶)؛ تلفیق

1. Noticing
2. Collecting
3. Thinking

جنبه‌های عقلانی با معنوی (عبدالحسینی و همکاران، ۱۳۹۴؛ Ayiroor, 2019؛ خندقی و مهدوی‌خواه، ۱۳۹۶)؛ توجه به فطرت الهی انسان (ملکی، ۱۳۸۵ و ملکی، ۱۴۰۱).

بر اساس تحلیل محتوای پژوهش‌های منتخب، محورهای فلسفی مؤثر بر برنامه‌ریزی درسی اسلامی شناسایی و با توجه به مبانی فلسفی اصلی (هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، ارزش‌شناسی و انسان‌شناسی) طبقه‌بندی شدند. جدول شماره ۴، ارتباط بین محورهای استخراج‌شده و مؤلفه‌های فلسفی متناظر را نشان می‌دهد.

جدول ۴. ارتباط بین محورهای فلسفی اسلامی و مؤلفه‌های فلسفی در برنامه‌ریزی درسی دوره متوسطه

محور فلسفی	مؤلفه‌های فلسفی
توحید	هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی
کرامت انسان و فطرت الهی	انسان‌شناسی، ارزش‌شناسی
معاد و هدف‌مندی حیات	هستی‌شناسی، ارزش‌شناسی
اجتماع‌محوری و مسئولیت‌پذیری اجتماعی	انسان‌شناسی، ارزش‌شناسی
تلفیق ابعاد علمی، اخلاقی و فرهنگی	معرفت‌شناسی، ارزش‌شناسی
رشد اخلاقی و معنویت	انسان‌شناسی، ارزش‌شناسی
عدالت تربیتی و محتوایی	ارزش‌شناسی
نیازمحوری معنوی و توجه به ساحت درونی انسان	انسان‌شناسی، ارزش‌شناسی
تلفیق جنبه‌های عقلانی و معنوی	معرفت‌شناسی، ارزش‌شناسی
توجه به فطرت الهی انسان	انسان‌شناسی، هستی‌شناسی

توحید به عنوان بنیادی‌ترین اصل در مبانی فلسفی اسلامی، جهت‌گیری یکپارچه نسبت به هستی، انسان و تعلیم و تربیت را ایجاب می‌کند. در این چارچوب، برنامه‌ریزی درسی باید در جهت تقویت شناخت دانش‌آموز از خالق هستی، نظم الهی در عالم و هدف‌مندی خلقت باشد (ملکی، ۱۳۸۵). محتوای درسی، روش‌های تدریس و ارزشیابی باید در راستای ایجاد و تعمیق پیوند درونی دانش‌آموزان با خدای یکتا تنظیم شود (حمدی، ۲۰۲۳). نگاه توحیدی همچنین از پراکندگی و گسست مفهومی در آموزش جلوگیری کرده و وحدت درونی برنامه را تضمین می‌کند (Armia, 2023).

مبانی فلسفی اسلامی، انسان را موجودی برخوردار از کرامت ذاتی و فطرت الهی می‌داند؛ بر همین اساس، برنامه‌ریزی درسی باید با حفظ شأن انسانی و پرورش ویژگی‌های فطری طراحی شود. این نگاه، دانش‌آموز را صرفاً دریافت‌کننده دانش نمی‌داند، بلکه او را موجودی توانمند، خلاق و ارزشمند می‌شناسد (ملکی، ۱۴۰۱). محتوای مطلوب، باید در جهت ارتقا خودشناسی، مسئولیت‌پذیری و احترام به خود و دیگران باشد. همچنین آموزش باید با احترام به تفاوت‌های فردی و در جهت شکوفایی استعدادهای خدادادی افراد باشد (وفائی و همکاران، ۱۳۹۶). چنین رویکردی، تربیتی انسانی‌محور را تضمین می‌کند (مرادی‌پور، ۱۳۹۵).

اعتقاد به معاد، یکی از اصول بنیادین فلسفه تربیت اسلامی است که به برنامه‌ی درسی غایت‌مندی، معنا و افق می‌بخشد (عبدالحسینی، ۱۳۹۴). این اصل بر آن است که آموزش باید در راستای آمادگی انسان برای حیات ابدی و مسئولیت‌پذیری در برابر اعمال باشد. در چنین رویکردی، یادگیری صرفاً به منظور اشتغال یا موفقیت دنیوی نیست، بلکه ابزاری برای رشد معنوی و تقرب به خداوند است (عباسپور و همکاران، ۱۳۹۸). بر این اساس، محتوا و هدف‌های آموزشی باید تربیت آخرت‌محور را تقویت نمایند (کشاورز و اسدی، ۱۳۹۳). برنامه‌ریزی درسی اسلامی باید بر پایه تقویت هویت اجتماعی، مشارکت جمعی و مسئولیت‌پذیری در قبال دیگران استوار باشد. رویکرد اسلامی به انسان، او را موجودی اجتماعی می‌داند که رشد فردی‌اش در پیوند با رشد جمعی معنا می‌یابد (فرخی‌نژاد، ۱۴۰۰ و میکائیلو، ۱۳۹۴). دروس و فعالیت‌های آموزشی باید تقویت‌کننده روحیه تعاون، عدالت اجتماعی و دغدغه نسبت به مشکلات جامعه باشند (Saepudin, 2024). آموزش باید دانش‌آموز را به «فرد مسئول» در برابر خانواده، مدرسه، جامعه و امت اسلامی تبدیل کند (Salmon et al, 2024).

در رویکرد اسلامی، تربیت باید ناظر به تمام ساحت‌های وجودی انسان باشد و از تفکیک‌گرایی پرهیز کند (ملکی، ۱۴۰۱). به همین دلیل، برنامه‌ی درسی باید به گونه‌ای طراحی شود که ابعاد علمی با اخلاق، عبادت و فرهنگ اسلامی درهم‌تنیده باشند (ادیب‌منش، ۱۳۹۹). این تلفیق موجب تربیت انسانی متعادل و چندساحتی خواهد شد که علاوه بر تخصص علمی، به اصول اخلاقی، مسئولیت‌دینی و تعلق فرهنگی نیز پایبند است. انسجام این ابعاد، هم‌سویی بین هدف و روش‌های تربیتی را تضمین می‌کند (Salmon et al, 2024).

رشد اخلاقی و معنویت، بازتاب مستقیم توجه به انسان‌شناسی در برنامه‌ریزی درسی است؛ چراکه انسان برخوردار از کرامت، شایسته رشد در ساحت‌های اخلاقی و معنوی است. آموزش اخلاق و معنویت، نه تنها تقویت‌کننده عزت نفس و خودکنترلی است، بلکه بُعد الهی وجود انسان را نیز پرورش می‌دهد (حمدی، ۲۰۲۳). برنامه‌ریزی که به این مؤلفه توجه دارد، انسانی متعادل و مسئول می‌پرورد که در تعامل با خود، دیگران و خداوند، کرامت را سرلوحه قرار می‌دهد (Alhashmi, 2016).

عدالت در آموزش، یکی از مهم‌ترین تجلیات کرامت انسانی است. اصل کرامت ایجاب می‌کند که همه دانش‌آموزان، فارغ از تفاوت‌های فردی، اجتماعی یا اقتصادی، از فرصت‌های برابر آموزشی برخوردار باشند (Memon et al., 2021). توزیع عادلانه منابع، محتوای متناسب با نیازها و جلوگیری از تبعیض یا برچسب‌زنی، تضمین‌کننده حفظ کرامت متربیان است (صادق‌زاده قمصری، ۱۳۸۹). بر این اساس، برنامه‌ریزی درسی باید با رعایت اصل توازن و تناسب، شرایط آموزشی را به گونه‌ای فراهم کند که همه فراگیران بتوانند ظرفیت‌های بالقوه خود را شکوفا سازند (فرخی‌نژاد، ۱۴۰۰).

در برنامه‌ریزی درسی اسلامی، پاسخ به نیازهای معنوی و درونی دانش‌آموزان از اهمیت اساسی برخوردار است. این رویکرد بر این باور استوار است که انسان تنها موجودی زیستی یا شناختی نیست، بلکه دارای ساحت‌هایی عمیق‌تر همچون معنایی، آرامش درونی و پیوند با مفاهیم متعالی است (ادیب‌منش، ۱۳۹۹). محتوای آموزشی باید به گونه‌ای طراحی شود که زمینه‌هایی برای تجربه‌های معنوی، پرسش از هستی، تأمل در هدف زندگی و تقویت حس امید فراهم آورد. برنامه‌ای که این ساحت‌ها را نادیده بگیرد، دچار تقلیل‌گرایی بوده و نمی‌تواند رشد همه‌جانبه دانش‌آموزان را تضمین کند (Nursyahid et al., 2024).

تلفیق جنبه‌های عقلانی و معنوی در برنامه‌ریزی درسی از اصول بنیادین آموزش در نظام تربیتی اسلامی است. این رویکرد بر این اساس استوار است که انسان موجودی مرکب از عقل و روح است و هر دو بعد باید به‌طور هم‌زمان پرورش یابند تا تعادل و تکامل فردی حاصل شود (عبدالحسینی و همکاران، ۱۳۹۴). جنبه عقلانی به توسعه تفکر نقاد، تحلیل منطقی و فهم علمی می‌پردازد، در حالی که جنبه معنوی با پرداختن به باورها، ارزش‌ها و معنای زندگی، زمینه رشد باورهای معنوی و اخلاقی را فراهم می‌کند (Ayiroor, 2019) و خندقی و مهدوی‌خواه، ۱۳۹۶).

توجه به فطرت الهی انسان نیز تأکیدی بر این دارد که درون هر فرد استعداد‌های ذاتی و گرایش‌های فطری به‌سوی خیر، حقیقت و زیبایی نهفته است که باید از طریق آموزش و پرورش کشف و شکوفا شود (ملکی، ۱۴۰۱). برنامه‌ریزی درسی که این دو بعد را با هم تلفیق کند، امکان رشد متوازن و همه‌جانبه انسان را فراهم می‌آورد و به‌گونه‌ای طراحی می‌شود که دانش‌آموزان را برای زندگی متعادل، مسئولانه و معنوی آماده سازد (ملکی، ۱۳۸۵).

جداول شماره‌های ۳، ۴ و ۵ مبانی فلسفی اسلامی مؤثر در برنامه‌ریزی درسی در دوره متوسطه را نشان می‌دهد.

جدول ۳. مبانی فلسفی اسلامی مؤثر در برنامه‌ریزی درسی در دوره متوسطه (بخش اول)

هدف	مؤلفه‌های اصلی	مؤلفه‌های فرعی	نام نویسندگان
توحید	شناخت خداوند	نظم الهی، هدف‌مندی، خلقت، انسجام محتوایی	تنگکو آرمیا (۲۰۲۳)، حمدی (۲۰۲۳)، حکیم‌زاده (۱۳۸۷)، ملکی (۱۳۸۵)
کرامت انسانی	احترام به تفاوت‌های فردی	شکوفایی استعدادها، خودشناسی	ملکی (۱۴۰۱)، آبرور (۲۰۱۹)، کشاورز و اسدی (۱۳۹۳)، صادق‌زاده قمصری (۱۳۸۹)، وفائی و همکاران (۱۳۹۶)، مرادی‌پور (۱۳۹۵)
معاد و هدف‌مندی حیات	تربیت آخرت‌محور	مسئولیت‌پذیری، آمادگی برای حیات ابدی	عبدالحسینی و همکاران (۱۳۹۴)، عباسپور و همکاران (۱۳۹۸)، الهاشمی (۲۰۱۶)، ادیب منش (۱۳۹۹)، حمدی (۲۰۲۳)، الهاشمی (۲۰۱۶)، ساپودین (۲۰۲۴)

جدول ۴. مبانی فلسفی اسلامی مؤثر در برنامه‌ریزی درسی در دوره متوسطه (بخش دوم)

هدف	مؤلفه‌های اصلی	مؤلفه‌های فرعی	نام نویسندگان
اجتماع‌محوری و مسئولیت‌پذیری	مشارکت جمعی	دغدغه اجتماعی، عدالت اجتماعی	فرخی‌نژاد (۱۴۰۰)، میکائیلو (۱۳۹۴)، سالمون و همکاران (۲۰۲۴)، ساپودین (۲۰۲۴)

هدف	مؤلفه‌های اصلی	مؤلفه‌های فرعی	نام نویسندگان
تلفیق ابعاد علمی، اخلاقی و فرهنگی	پیوند ابعاد علمی و اخلاقی	پیوند ابعاد علمی با فرهنگی، انسجام هدف‌ها و روش‌ها	ساپودین (۲۰۲۴)، ادیب‌منش (۱۳۹۹)، ملکی (۱۴۰۱)، حمدی (۲۰۲۳)، نورسیاهید و مولیاتی (۲۰۲۴)، سالمون و همکاران (۲۰۲۴)
رشد اخلاقی و معنوی	عزت نفس، کرامت نفس	پرورش بُعد الهی	حمدی (۲۰۲۳)، الهاشمی (۲۰۱۶)، ساپودین (۲۰۲۴)

جدول ۴. مبانی فلسفی اسلامی مؤثر در برنامه‌ریزی درسی در دوره متوسطه (بخش سوم)

هدف	مؤلفه‌های اصلی	مؤلفه‌های فرعی	نام نویسندگان
عدالت تربیتی و محتوایی	برابری فرصت‌ها	توزیع منابع، توازن محتوا	ممنون و همکاران (۲۰۲۱)، صادق‌زاده قمصری (۱۳۸۹)، فرخی‌نژاد (۱۴۰۰)
نیازمحوری معنوی	معناطلبی	پیوند با مفاهیم متعالی	ادیب‌منش (۱۳۹۹)، نورسیاهید و مولیاتی (۲۰۲۴)، وفائی و همکاران (۱۳۹۶)
عقلانیت و معنویت	رشد تفکر نقاد و تحلیل منطقی	رشد اخلاق و باورهای دینی	عبدالحسینی و همکاران (۱۳۹۴)، آبرور (۲۰۱۹)، خندقی و مهدوی‌خواه (۱۳۹۶)، حمدی (۲۰۲۳)، الهاشمی (۲۰۱۶)، ساپودین (۲۰۲۴)
فطرت الهی	گرایش ذاتی به خیر و حقیقت	شکوفایی فطری	ملکی (۱۳۸۵)، ملکی (۱۴۰۱)

بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی مؤلفه‌ها و مبانی فلسفی اسلامی مؤثر بر برنامه‌ریزی درسی دوره متوسطه، به تحلیل مفاهیم بنیادین تربیت اسلامی پرداخته و از خلال مطالعات نظری و تحلیل پژوهش‌های پیشین، چارچوبی مفهومی برای برنامه‌ریزی درسی منطبق با فلسفه اسلامی در دوره متوسطه ارائه می‌دهد. فلسفه آموزش اسلامی، برخلاف نگرش‌های تقلیل‌گرا که صرفاً به اهداف اقتصادی یا سیاسی توجه دارند، به رشد متوازن و همه‌جانبه انسان اهمیت می‌دهد (Armia, 2023؛ حمیدی، ۲۰۲۳ و Ayiroor, 2019). این تأکید بر توسعه ابعاد مختلف وجودی انسان، از جمله عقلانیت، اخلاق، معنویت و هویت، نشان‌دهنده نگرشی جامع است که می‌تواند پاسخگوی پیچیدگی‌های دوران معاصر باشد (Nursyahid et al.,

2024). برنامه‌ریزی درسی اسلامی موفق، باید ترکیبی هوشمندانه از ارزش‌های اصیل اسلامی و نیازهای نوین اجتماعی و فرهنگی را شامل شود (Al Mubarak, 2025).

برنامه‌ریزی درسی اسلامی تلفیقی، امکان پاسخگویی به تحولات پیچیده جامعه امروز را فراهم می‌سازد و در عین حال، هویت دینی و فرهنگی دانش‌آموزان را تقویت می‌کند (Munawar et al., 2024). به‌طوری که، علاوه بر رفع تناقض بین سنت و مدرنیته، به تقویت وجدان اخلاقی و مسئولیت اجتماعی در نسل جوان کمک می‌کند (عبدالحسینی و همکاران، ۱۳۹۴؛ میکائیلو، ۱۳۹۴). به‌عبارتی این مؤلفه‌ها به‌عنوان اصول بنیادین فلسفه آموزش اسلامی، چارچوبی منسجم برای طراحی برنامه‌های درسی فراهم می‌آورند که هم با هویت دینی - فرهنگی دانش‌آموزان هم‌راستا بوده و هم نیازهای روانی، اجتماعی و معنوی نسل جدید را پوشش می‌دهد (Pauz, 2024). همچنین به‌باور برخی محققان، صرف اتکا به الگوهای خارجی نمی‌تواند پاسخ‌گوی نیازهای بومی و فرهنگی جوامع اسلامی باشد و لازم است برنامه‌های درسی بر اساس چارچوب‌های فلسفی و فرهنگی بومی - اسلامی طراحی و پیاده‌سازی شوند (خندقی و مهدوی‌خواه، ۱۳۹۶؛ فرخی‌نژاد، ۱۴۰۰).

در دوره متوسطه ظرفیت‌های دوره نوجوانی، مانند رشد عقلانیت و جستجوی معنا، فرصت‌های مناسبی برای تحقق هدف‌های تربیت اسلامی فراهم می‌کند (Saepudin, 2024 و Nursyahid et al., 2024). در چنین مرحله‌ای نقش برنامه درسی فراتر از آموزش دانش موضوعی است، بلکه برنامه درسی مورد انتظار، می‌تواند به تربیت شهروندانی متفکر، اخلاق‌مدار و خلاق کمک کند (علی‌زاده و همکاران، ۱۴۰۱). این رویکرد علاوه بر ایجاد انسجام درونی برنامه‌های درسی، زمینه‌ساز ارتقاء هویت فرهنگی و دینی دانش‌آموزان است و از بروز بحران‌های هویتی، معنا‌باختگی و انفعال اجتماعی در نسل جدید جلوگیری می‌کند. بنابراین با طراحی الگوهای اسلامی، می‌توان به تعادل مطلوبی میان غنای نظری و کارآمدی عملی در برنامه‌ریزی درسی دست یافت (خندقی و جعفرنیا، ۱۴۰۳ و آذر عباس‌زاده و همکاران، ۱۴۰۰).

از منظر نظری و عملی، بازخوانی فلسفی عمیق در برنامه‌ریزی درسی به‌عنوان ضرورتی انکارناپذیر مطرح می‌شود، به‌ویژه در شرایطی که بحران‌های هویتی و پراکندگی معرفتی دانش‌آموزان، چالش‌های جدی در نظام تربیتی ایجاد کرده است (خندقی و جعفرنیا، ۱۴۰۳؛ علی‌پور فداغن، ۱۴۰۲). فلسفه آموزش اسلامی با ارائه چارچوبی فطرت‌محور و ارزشی

می‌تواند به بازسازی هویت فرهنگی و معنوی دانش‌آموزان کمک کند (Memon et al., 2021). این رویکرد فلسفی نه تنها به غنای نظری برنامه‌های درسی کمک می‌کند، بلکه کاربرد عملی آن در پرورش نسلی متعادل، اخلاق‌مدار و هویت‌مند را تضمین می‌نماید (Nursyahid et al., 2024). این امر نشان‌دهنده جایگاه فلسفه آموزش اسلامی به‌عنوان نیروی وحدت‌بخش و معنادار در برابر چالش‌های تربیتی و فرهنگی جامعه است (Padil, 2021).

یافته‌های پژوهش حاضر نشان داد، مؤلفه‌های کلیدی نظیر توحید، کرامت انسانی، معاد و هدف‌مندی حیات، اجتماع‌محوری، تلفیق ابعاد علمی، اخلاقی و فرهنگی، رشد اخلاقی و معنویت، عدالت آموزشی، نیازمحوری معنوی، تلفیق عقلانیت و معنویت، و فطرت الهی به‌عنوان ارکان اساسی، در طراحی و جهت‌دهی برنامه‌های درسی نقش دارند. همچنین از نظر پژوهش‌گران، طراحی برنامه درسی دوره متوسطه، نه فقط بر اساس الگوهای خارجی یا اقتباسی، بلکه با تکیه بر ظرفیت‌های بومی کشورمان انجام شود؛ الگویی که هم‌زمان به رشد شناختی و اجتماعی دانش‌آموزان توجه دارد و هم به پرورش روح، اخلاق و جهان‌بینی الهی آن‌ها می‌پردازد. این رویکرد، امکان تلفیق ارزش‌های سنتی اسلامی با مقتضیات و چالش‌های معاصر را فراهم می‌کند و برنامه‌های درسی را منعطف، کاربردی و معنادار می‌سازد. به‌طوری‌که چنین رویکردی می‌تواند به‌شکل مؤثری زمینه‌ساز تربیت نسل‌هایی متعادل، اخلاق‌مدار و هویت‌مند شود که قادر به ایفای نقش سازنده در جامعه هستند.

تعارض منافع

به‌موجب این توافق‌نامه، نویسنده مسئول از جانب سایر نویسندگان مقاله اعلام می‌کند که در رابطه با انتشار مقاله ارائه شده به‌طور کامل از اخلاق نشر، از جمله سرقت علمی/ادبی، سوءرفتار، جعل داده‌ها و یا ارسال و انتشار دوگانه، پرهیز نموده‌اند و در این راستا منافع تجاری وجود ندارد و نویسندگان در قبال ارائه اثر خود وجهی دریافت ننموده‌اند. همچنین نویسنده مسئول از جانب سایر نویسندگان اعلام می‌دارد که این اثر قبلاً در جای دیگری منتشر نشده، هم‌زمان به نشریه دیگری ارائه نگردیده و کلیه حقوق استفاده از محتوا، جداول، تصاویر و ... به ناشر محول گردیده است.

منابع

- ادیب منش، م (۱۳۹۹). تحلیل مبانی فلسفی مؤلفه‌های برنامه درسی معنوی در دوره ابتدایی و متوسطه. علوم تربیتی از دیدگاه اسلام، ۸(۱۵)، ۱۹۱-۲۱۱
<https://doi.org/10.30497/edus.2021.239886.1418>
- اورنشتاین، آ. س؛ و هانکینز، ف. پ. (۱۳۹۸). مبانی فلسفی، روان‌شناختی و اجتماعی برنامه درسی (س. خلیلی شورینی، مترجم؛ ویرایش دوم). تهران: یادواره کتاب.
- تیمورپور، س.، و عالم‌پور، ل. (۱۳۹۴). مبانی فلسفه برنامه درسی در آموزش و پرورش ایران. اولین همایش علمی پژوهشی روان‌شناسی، علوم تربیتی و آسیب‌شناسی جامعه، کرمان، ایران
<https://civilica.com/doc/439021>
- حکیم‌زاده، ر (۱۳۸۷). بررسی مبانی فلسفی برنامه آموزش جهانی و مقایسه آن با مبانی فلسفی نظام تعلیم و تربیت جمهوری اسلامی ایران. اندیشه‌های نوین تربیتی، ۴(۳)، ۷۹-۱۰۴
doi: 10.22051/jontoe.2008.233
- خندقی، ا؛ و جعفرنیا، ف. س. (۱۴۰۳). ضرورت دانش برنامه درسی اسلامی: پارادایمی بالقوه میان پارادایم‌های موجود. مطالعات برنامه درسی، ۱۸(۱۷)، ۲۴۵-۲۷۰
doi: 10.22034/jcs.2024.401990.2092
- خندقی، ا؛ و مهدوی خواه، ع (۱۳۹۶). به‌سوی انبساط مفهومی از برنامه درسی اسلامی. مطالعات برنامه درسی، ۱۲(۴۶)، ۱-۳۴
doi: 10.1001.1.17354986.1396.12.46.1.6
- داوری، م؛ و کارآمد، ح (۱۳۹۶). فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- رهنمایی، س. ا (۱۳۹۰). آرا و اندیشه‌های تربیتی اندیشمندان مسلمان: مکتب تربیتی علامه طباطبائی (قدس سره). قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- سند تحول بنیادین (۱۳۹۰). شورای عالی آموزش و پرورش، تهران.
- شریعتمداری، ع (۱۳۸۸). فلسفه تعلیم و تربیت. تهران: آگاه.
- شعاری نژاد، ع. ا (۱۳۹۲). روان‌شناسی رشد. تهران: اطلاعات.
- صادق‌زاده قمصری، ع. (۱۳۸۹). بررسی و نقد فلسفی برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران براساس فلسفه تربیت اسلامی و دلالت‌های آن. فصلنامه مطالعات برنامه درسی، ۱۸، ۳۶-۳۷

۱۱

- صافی، ا (۱۳۹۸). آموزش و پرورش ابتدایی، دوره اول و دوم متوسطه. تهران: سمت.
- عباسپور، ع؛ عصاره، ع؛ سبحانی‌نژاد، م؛ و احقر، ق (۱۳۹۸). طراحی و اعتبارسنجی الگوی برنامه درسی تربیت اخلاقی دوره متوسطه اول با تأکید بر سند تحول بنیادین آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران. پژوهش‌های آموزش و یادگیری، ۱۶(۲).
doi: 10.22070/tlr.2019.3326

عباس‌زاده، آ؛ رنج‌دوست، ش؛ و عظیمی، م (۱۴۰۰). طراحی و اعتباریابی الگوی مطلوب برنامه درسی رشد دینی و اخلاقی با تأکید بر دوره اول متوسطه. *مطالعات اندازه‌گیری و*

ارزشیابی آموزشی، ۱۱(۳۵). doi: 10.22034/emes.2021.249162

عبدالحسینی، ا؛ نادری، ع؛ و سیف‌نراقی، م (۱۳۹۴). طراحی الگوی برنامه درسی تربیت دینی و اخلاقی برای دانش‌آموزان دوره اول متوسطه بر اساس رویکرد ترکیبی عقل و ایمان از

منظر قرآن کریم. *پژوهش‌های اخلاقی*، ۲۲(۲). magiran.com/p15063

علم‌الهدی، جمیله السادات (۱۳۹۹). مبانی تربیت اسلامی و برنامه‌ریزی درسی بر اساس فلسفه ملاصدرا. تهران: دانشگاه امام صادق(ع).

علی‌پور فدافن، م (۱۴۰۲). مبانی فلسفی برنامه‌ریزی درسی در دوره ابتدایی. ارائه در پانزدهمین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های مدیریت و علوم انسانی در ایران.

<https://civilica.com/doc/2013766>

علی‌زاده، ر؛ رضایی، م. ه؛ و فقیهی، ع (۱۴۰۱). واکاوی مبانی هستی‌شناسی تربیت عرفانی در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران.

پژوهشنامه انقلاب اسلامی، ۱۲: ۱۵۵-۱۳۰. magiran.com/p2579333

عیلامی رودم‌عجنی، م؛ امین خندقی، م؛ و جوارشکیان، ع (۱۴۰۰). بازتعریف ماهیت و نقش مبانی دینی در دانش مطالعات برنامه‌درسی: پیامد نگاهی نو به مناسبات میان دین و

فلسفه. *پژوهش نامه مبانی تعلیم و تربیت*، ۱۱(۲)، ۳۱. doi:

10.22067/fedu.2022.73929.

غفاری، ا؛ و رجائی، م (۱۳۹۴). بررسی مبانی فلسفی و روان‌شناختی برنامه‌های درسی انسان‌گرا و جایگاه این برنامه در نظام اسلامی. *فصلنامه پژوهشی علوم تربیتی از دیدگاه اسلام*،

۳(۴). ۱۰۵-۱۳۰. doi: 10.30497/edus.2015.5746۸۹

فرخی نژاد، پ (۱۴۰۱). بررسی مؤلفه‌های برنامه درسی با رویکرد اسلامی. پنجمین همایش بین‌المللی روان‌شناسی، علوم تربیتی و مطالعات اجتماعی، همدان

<https://civilica.com/doc/1646709>

کدیور، پ (۱۳۹۶). روان‌شناسی تربیتی. تهران: سمت.

کشاوری، س؛ و اسدی، ک (۱۳۹۳). بازنمایی: بررسی جایگاه تربیتی عواطف در آموزه‌های دینی اسلام با تأکید بر سیره پیامبر (ص) و دلالت‌های آن در عرصه عناصر برنامه درسی

(اهداف و روش‌های یاددهی و یادگیری). در *همایش ملی انجمن فلسفه تعلیم و تربیت*

ایران (فلسفه تربیت دینی و تربیت اخلاقی) <https://civilica.com/doc/445281>.

گوتهک، ج (۱۳۹۸). مکاتب فلسفی و آراء تربیتی (مترجم: م. ج. پاک‌سرشت). تهران: سمت.

لطیفی، ع (۱۳۹۱). مبانی فلسفی علم تربیت اسلامی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
ماشینیچی، ع.؛ و تنوری، ع (۱۳۹۸). اهداف فلسفه در مفاهیم برنامه‌ریزی درسی. اولین کنفرانس بین‌المللی مدیریت، اقتصاد، حسابداری و علوم تربیتی، ساری
<https://civilica.com/doc/1243315>

مرادی‌پور، س (۱۳۹۵). تاثیر فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی در برنامه درسی. ارائه در سومین کنفرانس بین‌المللی روان‌شناسی، علوم تربیتی و سبک زندگی.
<https://civilica.com/doc/593776>

مطهری، م (۱۳۹۳). تعلیم و تربیت در اسلام. تهران: صدرا.

مطهری، م (۱۳۹۵). تعلیم و تربیت در اسلام. تهران: صدرا.

ملکی، ح (۱۳۸۵). دیدگاه برنامه درسی فطری- معنوی مبتنی بر فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی. ارائه در کنگره ملی علوم انسانی، تهران.
<https://civilica.com/doc/100643>

ملکی، ح (۱۳۹۹). نظریه فطرت‌گرایی توحیدی. تهران: سمت.

ملکی، ح (۱۴۰۰). هویت دینی برنامه درسی: جستاری در نظریه اسلامی برنامه درسی. تهران: آبیژ.

ملکی، ح (۱۴۰۱). جستاری نظرورزانه پیرامون اسلامی‌سازی برنامه درسی. پژوهش‌های برنامه درسی، ۱۲(۲). doi: 10.22099/jcr.2023.6965

میکائیلو، غ. ح (۱۳۹۴). طراحی الگوی مطلوب برنامه درسی تربیت اسلامی در دوره متوسطه. کنفرانس ملی روان‌شناسی و علوم تربیتی. <https://sid.ir/paper/826806/fa>

نلر، ج. اف (۱۴۰۰). آشنایی با فلسفه آموزش و پرورش (مترجم: ف. بازرگان دیلمقانی). تهران: سمت.

وفائی، ر؛ ملکی، ح؛ و علیپور، م (۱۳۹۶). بررسی جایگاه عناصر برنامه درسی در دیدگاه پست‌مدرن و نقد آن از دیدگاه مبانی تعلیم و تربیت اسلامی. پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۲۵(۳۵): ۶۹-۹۰. <https://civilica.com/doc/1413779>

References

- Abbaspour, A., Osareh, A., Sobhaninejad, M., & Ahghar, G. (2019). Designing and validating a moral education curriculum model for the first period of high school with emphasis on the fundamental transformation document of education in the Islamic Republic of Iran. *Research in Teaching and Learning*, 16(2). <https://doi.org/10.22070/tlr.2019.3326> [In Persian]
- Abbaszadeh, A., Ranjdoust, S., & Azimi, M. (2021). Designing and validating an optimal model for religious and moral development curriculum with emphasis on the first period of high school. *Educational Measurement and Evaluation Studies*, 11(35). <https://doi.org/10.22034/emes.2021.249162> [In Persian]

- Abdollahseini, A., Naderi, A., & Seif Naraghi, M. (2015). Designing a religious and moral education curriculum model for first-period high school students based on the combined approach of reason and faith from the perspective of the Holy Quran. *Ethical Research*, 22(2). [In Persian]
- Adibmanesh, M. (2020). Analysis of the philosophical foundations of the components of the spiritual curriculum in elementary and secondary school. *Educational Sciences from the Perspective of Islam*, 8(15), 191–211. <https://doi.org/10.30497/edus.2021.239886.1418> [In Persian]
- Akhyak, H., و Ag, M. (2014). A study for searching new foundation of philosophy of Islamic education to revitalizing the teacher roles and duties in globalization era. *International Journal of Social Science and Humanity*, 4(5).
- Akrim. (2023). The philosophy of Islamic education based on moderation diversity in Indonesia. *International Educational Research*, 6(2). <https://doi.org/>.
- Al Mubarak, F. U., Al Manfaluthi, L. Z., Arsyi, A. D., و Mubarak, M. R. (2025). Progressive Islamic Education through the Lens of Human Essence: Philosophical Foundations and Transformative Strategies. *Multicultural Islamic Education Review*, 3(1), 01–14. <https://doi.org/10.23917/mier.v3i1.9911>
- Alamolhoda, J. S. (2020). *Foundations of Islamic education and curriculum planning based on Mulla Sadra's philosophy*. Imam Sadeq University Press. [In Persian]
- Alhashmi, M. A. (2016). *A Theory of Islamic Education for Primary and Secondary Levels: Implications for Curriculum Development*. The British University in Dubai.
- Alipour Fadafan, M. (2023). Philosophical foundations of curriculum planning in elementary school. *15th International Conference on Management and Humanities Research in Iran*. <https://civilica.com/doc/2013766> [In Persian]
- Alizadeh, R., Rezaei, M. H., & Faghihi, A. (2022). Analysis of the ontological foundations of mystical education in the fundamental transformation document of education and the national curriculum of the Islamic Republic of Iran. *Journal of Islamic Revolution Studies*, 12, 130-155. [In Persian]
- Arfan, O. R., Suti'ah, S., و Namakule, R. O. S. (2024). Concepts and Foundations of Islamic Education Policy from a Public Policy Perspective. *Edunesia : Jurnal Ilmiah Pendidikan*, 5(2), 1204-1223.
- Arjmand, R. (2017). Islamic Education: Historical Perspective, Origin and Foundation. *Handbook of Islamic Education*. International Handbooks of Religion and Education, vol 7. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-53620-0_3-1
- Ayiroor, K. M. (2019). *Islamic philosophy of education*. Centre for Educational Research and Training.
- Barni, M., و Mahdany, D. (2017). Al Ghazālī's Thoughts on Islamic Education Curriculum. *Dinamika Ilmu*, 17(2), 251-260. <https://doi.org/10.21093/di.v17i2.921>
- Davari, M., & Karamad, H. (2017). *Philosophy of Islamic education*. Research Institute of Hawzeh and University. [In Persian]
- Eilami Roudmajani, M., Amin Khandaghi, M., & Javarashkian, A. (2021). Redefining the nature and role of religious foundations in curriculum studies knowledge: The consequence of a new look at the relationship between religion and philosophy. *Journal of Educational Foundations*, 11(2), 31. <https://doi.org/10.22067/fedu.2022.73929> [In Persian]
- Embong, R., Abdullah, A. H., و Adnan, N. D. (2015). Philosophical analysis of foundations underlying the Islamic integrated curriculum. In *Proceedings of*

- the International Conference on Empowering Islamic Civilization in the 21st Century (pp. 171–180). Universiti Sultan Zainal Abidin.
- Farokhinejad, P. (2022). Investigating the components of the curriculum with an Islamic approach. *Fifth International Conference on Psychology, Educational Sciences and Social Studies*, Hamedan. <https://civilica.com/doc/1646709> [In Persian]
- Ghafari, A., & Rajaei, M. (2015). Investigating the philosophical and psychological foundations of humanistic curricula and the position of this curriculum in the Islamic system. *Quarterly Journal of Educational Sciences from the Perspective of Islam*, 3(4), 89-105. <https://doi.org/10.30497/edus.2015.5746> [In Persian]
- Gutek, G. (2019). *Philosophical schools and educational views* (M. J. Pakseresht, Trans.). SAMT Publications. [In Persian]
- Hadovina, A. A. and Ali Tabar, R. (2020). Philosophical Foundations of Interdisciplinary Studies in Islamic Humanities with Emphasis on Sadra School. *Philosophy of Religion*, 17(3), 489-515. doi: 10.22059/jpht.2019.261155.1005576
- Hakimzadeh, R. (2008). Investigating the philosophical foundations of the global education program and comparing it with the philosophical foundations of the educational system of the Islamic Republic of Iran. *Modern Educational Thoughts*, 4(3), 79–104. <https://doi.org/10.22051/jontoe.2008.233> [In Persian]
- Hamdi, L. H. (2023). *The concept of Tawhid-based curriculum in the perspective of Islamic education philosophy according to Al-Qur'an and Hadith*. *Jurnal Al-Murabbi*, 9(1). <https://doi.org/10.51675/jam.v9i1.686>
- Hasriadi, H., Siswanto, S., و Muktamar, A. (2023). Islamic religious education curriculum development model. *Indonesian Journal of Research and Educational Review*, 2(4), 55–69
- Hassan, A., Suhid, A., Zainal Abiddin, N., Ismail, H., و Hussin, H. (2010). The role of Islamic philosophy of education in aspiring holistic learning. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 5, 2113–2118. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2010.07.426>
- Huwaيدا, T. A. (2023). A study of philosophical foundations of 2013 Islamic education curriculum in Indonesia. *Philosophical Readings*, 15(1), 25–29.
- Iravani, S. and Vahdati Daneshmand, A. (2017). The Relevance of Philosophical Foundations of Modern Early Childhood Education Approaches and Islamic Philosophy of Education as Iran Indigenous Philosophy. , 1(1), 17-33.
- Kadivar, P. (2017). *Educational psychology*. SAMT Publications. [In Persian]
- Keshavarz, S., & Asadi, K. (2014). Representation: Investigating the educational position of emotions in Islamic religious teachings with emphasis on the Prophet's (PBUH) biography and its implications for curriculum elements (objectives and teaching-learning methods). *National Conference of the Iranian Philosophy of Education Association (Philosophy of Religious Education and Moral Education)*. <https://civilica.com/doc/445281> [In Persian]
- Khandaghi, A., & Jafarnia, F. S. (2024). The necessity of Islamic curriculum knowledge: A potential paradigm among existing paradigms. *Curriculum Studies*, 18(17), 245–270. <https://doi.org/10.22034/jcs.2024.401990.2092> [In Persian]
- Khandaghi, A., & MahdaviKhah, A. (2017). Toward a conceptual expansion of the Islamic curriculum. *Curriculum Studies*, 12(46), 1–34. <https://doi.org/10.1001.1.17354986.1396.12.46.1.6> [In Persian]
- Latifi, A. (2012). *Philosophical foundations of Islamic education science*. Research Institute of Hawzeh and University. [In Persian]

- Maleki, H. (2006). The innate-spiritual curriculum perspective based on the philosophy of Islamic education. *National Congress of Humanities*, Tehran. <https://civilica.com/doc/100643> [In Persian]
- Maleki, H. (2020). *The theory of monotheistic innateness*. SAMT Publications. [In Persian]
- Maleki, H. (2021). *Religious identity of the curriculum: An inquiry into the Islamic theory of curriculum*. Ayij Publications. [In Persian]
- Maleki, H. (2022). A speculative inquiry into the Islamization of the curriculum. *Curriculum Research*, 12(2). <https://doi.org/10.22099/jcr.2023.6965> [In Persian]
- Marzano, R. J. (2003). *What Works in Schools: Translating Research into Action*. ASCD.
- Mashinchi, A. A., & Tanouri, A. (2019). The goals of philosophy in curriculum planning concepts. *First International Conference on Management, Economics, Accounting and Educational Sciences*, Sari. <https://civilica.com/doc/1243315> [In Persian]
- Memon, N. A., Alhashmi, M., و Abdalla, M. (2021). *Curriculum Renewal for Islamic Education: Critical Perspectives on Teaching Islam in Primary and Secondary Schools*. Routledge.
- Mikaelio, G. H. (2015). Designing an optimal Islamic education curriculum model for secondary school. *National Conference on Psychology and Educational Sciences*. [In Persian]
- Moradipour, S. (2016). The impact of the philosophy of Islamic education on the curriculum. *Third International Conference on Psychology, Educational Sciences and Lifestyle*. <https://civilica.com/doc/593776> [In Persian]
- Motahari, M. (2014). *Education in Islam*. Sadra Publications. [In Persian]
- Motahari, M. (2016). *Education in Islam*. Sadra Publications. [In Persian]
- Munawar, F., و Nugraha, M. S. (2024). Philosophical Foundations for Developing an Anti-Corruption Based Islamic Religious Education Curriculum. *Jurnal Inovasi Pendidikan Agama Islam (JIPAI)*, 3(1), 16–30. <https://doi.org/10.15575/jipai.v3i1.30395>
- Neller, J. F. (2021). *Introduction to the philosophy of education* (F. Bazargan Dilmaghani, Trans.). SAMT Publications. [In Persian]
- Nurdiyanti, Y., Yamin, M., و Mustafa, I. (2022). The curriculum basis of Islamic education perspective Ali Ahmad Madzkur. *Nazhruna: Jurnal Pendidikan Islam*, 5(2), 555–571. <https://doi.org/10.31538/nzh.v5i2.2001>
- Nursyahid, M., و Mulyanti, D. (2024). *Islamic education curriculum in junior high schools*. *Jurnal Impresi Indonesia*, 3(6), 446–454. <https://doi.org/10.58344/jii.v3i6.4942>
- Ornstein, A. C., & Hunkins, F. P. (2019). *Curriculum: Foundations, principles, and issues* (S. Khalili Shourini, Trans.; 2nd ed.). Yadwareh Ketab. [In Persian]
- Ornstein, A. C., و Hunkins, F. P. (2017). *Curriculum: Foundations, Principles, and Issues* (7th ed.). Pearson.
- Padil, M. (2021). Socio-philosophical study of the ideology of Islamic education. *Utopía y Praxis Latinoamericana*, 26(Special Issue 1), 256–265.
- Pauz. (2024). Integration of philosophy, humans, and Islamic education in character formation. *INNOVATIVE: Journal of Social Science Research*, 4(1), 8730–8745. <https://j-innovative.org/index.php/Innovative>
- Petticrew, M., و Roberts, H. (2006). *Systematic reviews in the social sciences: A practical guide*. Blackwell Publishing. <https://doi.org/10.1002/9780470754887>
- Posner, G. J. (2004). *Analyzing the curriculum* (3rd ed.). McGraw-Hill.

- Rahnamaei, S. A. (2011). *Educational views and thoughts of Muslim thinkers: The educational school of Allameh Tabatabai*. Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
- Ramdane, T., و Souad, M. (2020). Islamic Curriculum. Oxford Research Encyclopedia of Education. Retrieved 28 May. 2025, from <https://oxfordre.com/education/view/10.1093/acrefore/9780190264093.01.0001/acrefore-9780190264093-e-216>.
- Sadeghzadeh Ghamsari, A. (2010). A philosophical review and critique of the national curriculum of the Islamic Republic of Iran based on the philosophy of Islamic education and its implications. *Curriculum Studies*, 18, 11-36. [In Persian]
- Saepudin, A. (2024). Holistic Islamic Education: Assessing the Impact of Integrative Curricula on Moral and Spiritual Development in Secondary Schools. *International Journal of Science and Society*, 6(1), 1072-1083. <https://doi.org/10.54783/ijssoc.v6i1.1238>
- Safi, A. (2019). *Elementary and secondary education*. SAMT Publications. [In Persian]
- Salleh, M. S. (2013). *Philosophical foundations of Islamic development: Khurshid Ahmad's conception revisited*. *International Journal of Education and Research*, 1(7), 1-14.
- Salmon, Y., Saefudin, D., Mujahidin, E., و Husaini, A. (2024). Development of integrated Islamic school curriculum at junior high school level in Islamic boarding schools. *Jurnal Impresi Indonesia*, 2(12), 1107-1117. H
- Schunk, D. H., Pintrich, P. R., و Meece, J. L. (2016). *Motivation in education: Theory, research, and applications* (6th ed.). Pearson.
- Shariati Madari, A. (2009). *Philosophy of education*. آگه Publications. [In Persian]
- Sharifat, H., Mashinchi, A. A., و Hashemi, S. A. (2025). *The role of environmental education in the foundations of Islamic philosophy of education*. *Journal of Study and Innovation in Education and Development*, 4(5), 216-234. Aimah, S., (2023). The Role of Islamic Religious Education Curriculum in Shaping Students' Morals and Ethics at Junior High School. *AFKARINA: Jurnal Pendidikan Agama Islam*, 8(2), 101- 110.
- Shoari Nejad, A. A. (2013). *Developmental psychology*. Ettela'at Publications. [In Persian]
- Siraj, F. M. (2020). The foundation of character education in Islam to realize the universal human. In *Proceedings of the 1st International Conference on Anti-Corruption and Integrity (ICOACI 2019)* (pp. 152-157). SCITEPRESS – Science and Technology Publications. <https://doi.org/10.5220/0009401401520157>
- Suparjo, S., Hanif, M., و Indianto, D. (2021). Developing Islamic science based integrated teaching materials for Islamic education in Islamic high school. *Pegem Journal of Education and Instruction*, 11(4), 282-289.
- Supreme Council of Education. (2011). *Fundamental transformation document*. [In Persian]
- Tengku-Armia, H. (2023). *A Study of Philosophical Foundations of 2013 Islamic Education Curriculum in Indonesia*. *Philosophical Readings*, 15(1).
- Teymoorpour, S., & Alem Pour, L. (2015). Foundations of curriculum philosophy in Iran's education system. *First Scientific Research Conference on Psychology, Educational Sciences and Community Pathology*, Kerman. <https://civilica.com/doc/439021> [In Persian]
- Tyler, R. W. (1949). *Basic Principles of Curriculum and Instruction*. University of Chicago Press.

- UNESCO. (2015). *Rethinking education: Towards a global common good?* Paris: UNESCO Publishing.
- Vafaei, R., Maleki, H., & Alipour, M. (2017). Investigating the position of curriculum elements in the postmodern perspective and its critique from the perspective of Islamic education foundations. *Research in Islamic Education Issues*, 25(35), 69-90. <https://civilica.com/doc/1413779> [In Persian]
- Veginadu, P., Calache, H., Gussy, M., Pandian, A., و Masood, M. (2022). An overview of methodological approaches in systematic reviews. *Journal of evidence-based medicine*, 15(1), 39–54. <https://doi.org/10.1111/jebm.12468>
- Yasin, R, و Jani, M. (2013). Islamic education: The philosophy, aim, and main features. *International Journal of Education and Research*, 1(10), 1–18.
- Zais, J. E. (1976). *Curriculum Principles and Foundations* (3rd ed.). Harper و Row
- Zaman, M. (2021). The philosophy and ideals of Islamic education. In *Oxford Research Encyclopedia of Education*. Oxford University Press.
- Zaman, M., و Memon, N. A. (Eds.). (2016). *Philosophies of Islamic education: Historical perspectives and emerging discourses*. Routledge.

